

Сүлейманова Д.Н.

УДК.82.512.145

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИСЛЯМ МЕДЕНИЕТИ ЧЕРЧИВЕСИНДЕКИ ИНКИШАФЫ

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В РАМКАХ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается проблема развития крымскотатарской литературы в рамках исламской культуры. Обновление современного гуманитарного образования открывает новые возможности в изучении литературы. Введение в программы вопросов по творчеству писателей, а также новые тенденции в рассмотрении ряда традиционных тем выдвинули проблему постижения произведений, в поэтике которых определенную роль играют исламские идеи и образы.

Меселенинъ котерилуви ве ишимизининъ макъсады. Къырымтатар эдебиятында ислямиет, мусульманлыкънен багълы меселелер мевджут олгъаныны косътермек, бугунде, актуальдир. Эдебиятшынасларнынъ сонъ вакъыт теткъыкъларынынъ нетиджелеринден белли олгъаны киби, эдебий эсерлерни идрак (восприятие) этюв, оларгъа изах(интерпретация) берюв къабилиети, окъуйджынынъ « медений фонд»унинъ (Д.С. Лихачев) зенгинлигинден сыкъ багълы. Усталыкънен язылгъан бедий эсернинъ метининде гизли ассоциатив бельгилер кодлар шекилинде уйгунлаштырылгъандыр. Озь невбетинде, окъуйджынынъ бу кодларны корьмеси, оларны «окъуя бильмек» къабилиети исе онынъ тувгъан медений ве тарихий багъларына далабильмесинен багълыдыр. Мисаль, миллий театромызынынъ Къырымда гъайрыдан тикленмесине энди 20 йылдан зияде, лякин театро санасында аля даа не халкъ агъыз яратыджылыгъымызынынъ шах эсери «Таир ве Зоре», «Чорабатыр» дестанлары не классик эсерлеримизден М.Къырымлынынъ «ХХикъет-и Юсуф ве Зулейха», Бора Гъазы Герайнынъ «Долаб» месневиси ве илх. эсерлер саналаштырылмагъан. Себеби, земаневий окъуйджы бу эсерни мувафакъиетнен акъли эрмек, анъламакъ (постигнуть) ичюн эсерлерде растлангъан ислям образ ве гъаелернинъ фаркъына бармакъ керектир, темсиллер системасыны талиль этебильмек керектир, о исе беджермей. Къырымтатар эдебияты – ислям медениети ичинде шекиленген, юксек мекъорели маневияткъа, ахлякъкъа ынтылгъан эдебияттыр. «...джиян эдебиятынынъ бир къысмы сыфатында, къырымтатар эдебияты, озюнден бурунгъы ве салмакълы эдебиятларнынъ мувафакъиетлерини озь деасынен озьлештиререк, бир чокъ девир ве этаплардан отти. Эр бир миллий медениетте олгъаны киби, бизим эдебиятымызынынъ илерилев ёлларыны да, онынъ характер ве мундериждесини, услюбини де, биринджи невбетте, шубесиз, халкънынъ омюриндеки икътисадий, ичтимаий ве сиясий шартлар бельгилегендир» - деп язгъан эди Э.Шемъи-заде [1].

Белли олгъаны киби, совет девиринде ресмий эдебиятшынаслыкъ эдебиятнынъ эсас манасыны инкъилябий курешнинъ иштиракинде коре эди. Айны шу ноктаий назаргъа эсасланьп мектеп ве алий окъув юртларында огрениледжек бедий эдебият боюнджа программалар тизиле эди. Совет къурумы дагъылгъанындан сонъра, гуманитар илимлер бир сыра деньишмелер къабул этти, шу джумледен эдебиятшынаслыкъта, эдебиятны огренювде, янъы ёллар араштырыла башланды.

Муит деньишкен сайын, эдебият саасында чалышкъан мутехассыслар, пейда олгъан имкъанларнен файдалынып, бельгилерини арттырмакъталар ве буныынънен берабер озь дюньябакъышларыны, эдебият хазинемизге нисбетен мунасебетлерини илерилетмектелер. Тувгъан эдебиятымызынынъ хусусийлигини даа терен ве кениш къаврап алмагъа тырышмакъталар.

Классик эдебиятымызынынъ озьгюнлюгини корьмеге истесек, онынъ ирмакъларыны медений анъанелеримизде араштырмакъ керектир, чюнки халкънынъ дюньябакъышы ве бедий тефеккири шу миллий медениетнинъ черчивесинде шекиленгендир. Бу шекиленювни козьетмек ичюн исе, эдебиятшынаслыкъта къулланылып кельген ильмий усулнен файдаланмакъ керектир. Джемиетте чешит медений типлер ве чешит бедий анъ типлери мевджут олмасы усулнынъ темелинде тура. Мисаль, бу усулны М.М.Бахтин озюнинъ «Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса» китабында къулланып, Рабле уйдургъан образлары теткъыкъ эткен эди. М.М Бахтин Рабленинъ бедий мирасыны огренир экен, теткъыкъ эсасында «эдебиятнынъ кенди эвинде шекиленмеси» киби анъламны кирсетти ве Рабленинъ яраткъан образлары «кенди эвлерине» ерлештирип олар теткик этильди. И.А.Есаулов, В.И. Мельник исе рус эдебиятынынъ миллий-маневий хусусийлигини талиль ве таин этмек ичюн рус классик эсерлерни олар пейда олгъан муитте огренмек кереклигини исбатлап, рус эдебияты христиан медениет типинде шекиленгенини козь огюне алмакъ кереклигини косътердилер.

Къырымтатар эдебиятыны догъру анъламакъ, онынъ хусусийлигини корьмек ичюн ислям медениет типини эксплицит этмелидир. Эльбетте, къырымтатар эдебиятынынъ шекиленмесинде ялынъыз ислям медениетининъ тесиринен сынъырланмакъ догъру дегильдир. Фольклорнынъ шу джумледен, ислямдан эвельки заманда кутюльген Танъры диннинъ, Шаманизм, Буддизм, Манеизм киби инанчларнынъ излери козьетиле билер(2). «Ислямдан эвель умумтюрк эдебиятынынъ башлангъычы кестирильмеген, чокъ эски тарихлерден башлаяракъ ашагъы-юкъары XI-нджи асыргъа къадар сюрер»(3). Къадимий дестанларда раст кельген, кочебе халкъларгъа аит олгъан хусусийликлер, девлет ве тешкилят дереджесинде фикир этюв къабилиети, табиаткъа севги, ат айванына айыры мунасебет, къараманлыкъ киби характер чизгилери миллетимизнинъ анъанелеринде девам этти, мисаль, Б.Чобан-заденинъ «Огъурлы джоллар» икяесинде. Ат ве авгъа меракъ, буюклерге урьмет анъанеси, ырз, намус ве къоранта сагъламлыгъы мисаль,

А.Озенбашлынынъ «Дюнюмизнинъ джанлы левхалары» эсеринде, эр заманда дегери буюк олгъан анъламлар олып, эдебиятымызда да яшап кельмектедир. Анълашылгъанына коре, умумтюрк медениетининъ татар дагы кырымтатар эдебиятынынъ темель ташларындыр. Къадимий заманлардан башлап эдебиятымыз ислям динине зыт кельген нокъталарны ёкъ этип, ислям динини макътайджакъ шекилине кетирилип яшатылды мисаль «Эдиге» дестаны.

XI асырдан XIX асыргъа къадар девам экен девир, инкишаф эткен эдебиятымыз ичюн зенгин, озь хусусийлигини къазана бильген, эдебият тарихында чокъ дегерли ер алгъан девирдир.

Юкъарыда анъылгъан девирде инкишаф эткен «эдебиятынъ асыл ренки Ислям динининъ кетирдиги медениет ве культурдыр» (4). Ислям медениети кырымтатар классик эдебиятына янъы хусусиетлер ашлагъандыр.

Ислям медениети ве ислям девиринде шекиленген эдебият миллетни тамам бу вазиятке ляйкъ олгъан бир миллий характернинъ саиби дереджесине котергендир. «Тюрклер, кочебеликтен кельген бутюн тешкилятчы ве дисциплинли кетишлерини яхшы къорчаладылар. Миллий адетлерини ве тиллерини унутмайып, гъайып этмейип, мусульман олдулар. Бу ал эм тюркий миллетлер ичюн, эм ислям ичюн файдалы нетиджелерге кетирди» - дей Ахмет Кабаклы.

XIX асырнынъ экинджи ярысында исе медениетимиз ве шу джумледен эдебиятымызгъа Европа ве рус эдебияты, чешит сиясий ёнелишлер тесир эткендир. Ве ниает, совет мефкюреси алтында къалып, буюк гъайыпларгъаогърагъан исе де, къазанчларны эльде эткендир. Амма лякин, эдебиятта ислямдан эвельки тюркий медениетининъ ери эдебиятшынаслар тарафындан, етерли дереджеде олмаса да, огрениле эди. Эдебиятшынаслар ичюн, советлер заманындаки эдебиятымызда, коммунизм мефкюресининъ тесири дикъкъатсыз къалмады. Шунунънен берабер, эдебиятымызны ислям медениет типичерчивесинде нокътай назарындан теткъикъатлар япылмады. Биринджиден, бойле шекильде янашувны совет девиринде япмакъ ясакъ эди, экинджиден исе, бельки де, ислямдан эп узакълашкъанымыз себебинден бильгимиз пек зайыф олгъанындан меселени мейдангъа чыкъармадыкъ.

Юкъарыда къайд эткенемиз киби, кырымтатар эдебиятыны догъру окъумакъ, анъламакъ ичюн, онынъ хусусийлигини коръмек ичюн ислям медениетининъ темеллерини бильмек, козьде тутмакъ керектир. Илк бедий классик эсерлеримизден М. Къырымлынынъ «Хикъет-и Юсуф ве Зулейха» дестанына дикъкъат этейик. Дестаннынъ сюжети Къуруани-Керимде «Юсуф» суресинде кечкен вакъиа эсас этилип алынгъандыр. Дестанда «къараманларнынъ аркетлери, ынтылышлары, Аллах, фани дюнья, бакъи дюнья, джезаланув киби анълайышларны изалай. М.Къырымлы гъурбетлик, асретлик, дин ве иман киби меселелернинъ муимлигини ифаделей, аятий варлыккъа керекли дереджеде къыймет кесип, дюньянынъ леззетине алданмайып, Аллахкъа итаат этмеге давет эте. Олып кечкен адисе-вакъиалар Аллахнынъ къудрети иле аркетке кетирильгени беян этиле.», деп яза мектеп дерслигинде А.Кокиева (5)

Къырымда ислям дини фетх олгъан заманлардан башлап дестан ве эфсанелернинъ сюжетлерине мевзу оларакъ пейгъамберлернинъ, сахабийлернинъ аятлары алынган. Мисаль оларакъ Гъазы Мансурнынъ образында халкъымыз Пейгъамберимизге ве онынъ замандашларына нисбетен дуйгъан сынъырсыз севги ве урьметлерини косътергенлер. Гъазы Мансур акъкъында риваетлер, атта совет заманларына къадар яшап кельгенлер ве классик яздыжымыз У.Ипчи «Гъазы Мансур» эсерининъ сюжетине эсас оларакъ бу образны алгъандыр. Орта асыр классик эдебиятына келиндже, бу девирде эдебиятымызгъа ислям идеалы, ислям тефеккири ве ислям ахлякъы аким олгъандыр. Эсерлерде Аллахкъа севги, ислям тюшюнюши, халкънынъ фикир икметлери акс этильгендир. Мисаль, Бора Гъазы Герайнынъ «Долаб» месневисинде къадер ве къаза, Аллахкъа теваккюль киби мевзулар акс этильгендир. Мустафа Мюдамининъ эсерлери, Софу Мехмед Герай ханнынъ "иляхи"лериндеки гонъюль ыстырабы, асрет, янъгъызлыкъ ве Хакъкъа къавушма арзусы мотивлери ве иляхри, ве иляхри. Орта асыр эдебиятыны анъламакъ ве анълатмакъ ичюн, эльбетте, Ислям динининъ укюмлеринен таныш олмакъ керектир, акс алда къадер ве къазанынъ, Ярадангъа теваккюльнинъ, Хакъкъа къавушмакъ арзусынынъ манасыны анълаялмамыз.

Тасаввуф кырымтатар классик эдебиятында муим ер алгъандыр. А.Кабаклы «Тюрк эдебияты» китабында къайд эткени киби тасаввуфнынъ тамырлары ислямиет ве шерият иле сыкъ багълы бир юдже инанч, фикир системи, яшайыш тарзыдыр». Классик эдебиятымызда Мустафа Мюдамиден башлап баба-огъул Афифеддин Абдулла бин Ибрахим (о. 1640, «Афифи») ве Абдульазиз бин Афифеддин Абдулла (1611-1694/95, «Иззи»), Ашыкъ Умер, Мехмед Факърий, Хиджабий Абдульбакъи (1737-1822) ве дигерлер тасаввуфкъа аит эдебий эсерлерни язганлар. Шаир Исмет бин Шуайб Челебининъ «Кефе» дестанынынъ мевзусы Кефеден юзь берген хасталыкъ феякетини олса, гъаеси – агъыр вазияттен чаре булмакъ ичюн хидаетке иришмектир:

Къаплады Кефени, этти пис зиндан

Иришкейди бир хидает Кефеге, - деп язган эди шаир.

Янъы девир эдебиятына мураджат этер экенмиз «Уянув девир»де язылган ве элимизде олгъан бедий эсерлер оджа ве алимлеримиз тарафындан, бельки де, зиядедже огренильгендир, ве шу себебтен о заманнынъ эсерлери акъкъында тенкъидий макъалелерде фаркълы фикирлер растланылыр. Малюм олгъаны киби, XIX асырнынъ экинджи ярысында медениетимиз терен тургъунлыкъ ве бухран ичинде къалып кетти. Зиялылар, асыл олгъан вазияттен чаре тапмакъ ичюн миллетнинъ маневий дюнясыны, рухий вазиятини тедавийлемекни догъру корелер. Къырым Ханлыгъы ишгъаль этильген, девлет институтлары дагъылган сонъ, табий, диний аят ве шу джумледен диний илимлернинъ огренильмеси де баягъы акъсап башлады. Мектеп ве медреселерде диний феноменнинъ огренильмеси ве огретильмеси юксельмеди, аксине алчалды

[6]. Халкънынъ омюринде «шерият къанунларына нисбетен адетлернинъ устюн турмасы»ны (Г.Сеитваниева, «Янғы дюнья» 2010, 17 дек.) козьэтмек мумкюн. Миллет агъыр бир алда олгъанда, яшайышыны баскъан тотлардан арындырмакъ ниетинен эдиплеримиз озь бедий эсерлеринде, уйдургъан образларынынъ васталары иле, джемиетнинъ энъ зайыф тарафларына тесир этмеге тырыштылар.

А.С.Айвазов «Неден бу ала къалдыкъ?» пьесасында Абдуль Ватан ве Абдуль Ислямларнынъ образлары вастасынен озюнинъ гражданлыкъ позициясыны бильдирип, окъумыш генч ве ихтиярларгъа тесир этмеге тырыша. Пьесанынъ саналарында, муэллиф, джемиетнинъ сагъламлашмасы ислямнынъ асылына къайтувда ве миллетнинъ ватанперверлик рухунынъ къавийлигинде олгъаныны окъуйджыгъа еткизмекни макъсад эте.

Н.Челебиджиханнынъ шиирлери тасаввуф анъаньелеринде язылып, эсасында ярыкъкъа ынтылувны екяне догъру ёл олгъаныны косътере. **Ярыкъ** анълам оларакъ огренильсе манасыны тасаввуфта арамакъ керек оладжакъ ве табиий, ислям дининен багъламайып, Н.Челебиджиханнынъ иджадында теренликни эльде эталмамыз.

Б.Чобан-заденинъ «Огъурлы джоллар» икяесине мураджат этейик, эсернинъ гъаеси къырымтатарлар маневиятынынъ, ахлякынынъ зайыфлашмасыны косътермек. Чобан-заде инджелик ве буюк усталыкънен саде бир вазиетлерни къулланып, зайыфламамызнынъ себеплерини де, акъибетлерини де гъает айдын ве тесирли шекильде нумайыш эте.

А.Озенбашлынынъ «Дюнюмизнинъ джанлы левхалары» эсерини алайыкъ. Левхаларнынъ баш къараманы омюринде къазангъан мувафакъиетлерни озюнинъ юксек дереджели ахлякынен къазангъандыр. Ве ниает, земаневий девирге мураджат этейик. Заманымызнынъ сонъки бедий эсерлеринден «Баба ве огъул» икяесининъ муэллифи, истидатлы несирджимиз Т.Халилов, миллетимизнинъ тарихында авдет деврининъ агъыр йылларыны къараманынынъ хатыраларында акс эте. Ватангъа авдет эткен ватандашларымыз, Къырымда яшайыш къурмакъ ичюн, топракъларны запт этмек меджбурындалар. Запт этюв исе эксерият акиметке къаршы чатышмаларгъа алып бара эди. Бойле бир чатышма арфесинде вазиет пек кергинлешкенде, ватандашларымыз, бутюн джесюрликлерини топлап милислерге къаршы сыраларны тизелер: «Джемаат!Бу джанаварлар даа не къадар къанымызны ичеджеклер? Илери! Аллаху экбер!»-деп къычырамакъ, милислернинъ устылерине арслан киби атылдыкъ, Аллахны анъсанъ, къоркъу не олгъаныны бильмей экенсинъ, атта олюм козюне корюнемей.» Мисаль оларакъ кетирильген учь сатырнынъ ичинде къырымтатар халкъыны тарихлерде мешур эткен кучьнинъ ирмагъыны корьмек мумкюн.

2005 сенелерден башлап эдебиятымыз терен бухран ичинде къалгъанына бакъмадан яш къалемлер, аз олса да, язмакъталар. Оларнынъ къалемлери даа пек откюр дегиль амма, уют этемиз ки аткъан адымлары догъру ёлдадыр. Генчлеримиз кендилерини ислям медениети ичинде ис эткенлерини оларнынъ иджадларындан анъламакъ мумкюндир. Мисаль «Ильхам» клубынынъ талебеси С.Карашаева «Сонъки япракъ» икяесининъ муэллифидир. Эсерине эпилонг оларакъ бир хадис-и шерифни алгъан, эсерининъ гъаесини шу хадиснинъ икметинде косътерген.

Илериде теткъыкъатнынъ инкишафы. Теткъыкъатчы бедий эсерлерде диний аспектни огренир экен, бу мевзуда бильгиси етерлик дереджеде олмалы, ве озь ишинде объективлик принциплеринде турмалы. Филологнынъ макъсады - фактларны огренмек ве талиль этмектир.

Къулланылгъан эдебият:

1. Шемьи-заде Э. Эдебий ве тенкъидий макъалелер / Э. Шемьи-заде. – Симферополь : Доля, 2000. – 248 с.
2. Усеин К. Къырымтатар эдебияты тарихы. Къадимий девир / К. Усеин // Йылдыз. – 2007. – № 1.– С. 72.
3. Kabaklı A. Türk edebiyatı / A. Kabaklı. – İstanbul, 1997. – S. 3.
4. Kabaklı A. Türk edebiyatı / A. Kabaklı. – İstanbul, 1997. – S. 86.
5. Кокиева А. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. 9сыныф ичюн / А. Кокиева. – Симферополь : Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2002. – С. 51.
6. Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах» к истории религиозных притеснений крымских татар / А. Кричинский. – Баку : Издание союза мусульманской трудовой интелегенции, 1919.
7. Озенбашлы А. Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер / А. Озенбашлы. – Симферополь, 1997. – 256 с.
8. Чобан-заде Б. Меним языларым / Б. Чобан-заде. – Симферополь : Тарпан, 2009. – 252 с.
9. Мірошниченко М. М. / М. М. Мірошеиченко, Ю. У. Кандим; сост. голов. спец. ред. лит. мовами нац. меншин України. – К., 2003. – 769 с.
10. Меметов А. Къырымтатар тилининъ имля лугъаты / А. Меметов. – Симферополь : Къырымдевокъувпеднешир, 2006. – 152 с.